

УДК 94(477.43).084

**ПРАКТИКА СТЯГНЕННЯ ПРОДОВОЛЬЧОГО ПОДАТКУ
НА ПОДІЛЛІ В 1921–1923 рр.****М. П. Олійник****(Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка,
м. Кам'янець-Подільський)**

Розглядаються форми та методи стягнення продовольчого податку на Поділлі в 1921–1923 рр. і його види. Аналізується ставлення подолян до податкових кампаній.

Рассматриваются формы и методы взимания продовольственного налога на Подолье в 1921–1923 гг. и его виды. Анализируется отношение подолян к налоговым кампаниям.

The article is delved the forms and methods of food tax collection in Podillya in 1921–1923 and studied the attitude of the local inhabitants to tax campaigns.

Ключові слова. Розкладка, податок, продовольча кампанія, податкова трійка, податковий інспектор, військова сила.

Вступ. Практика переходу від продовольчої розкладки (продрозкладки) до продовольчого податку, проведення податкових продовольчих кампаній у масовій свідомості значної частини громадян України, вихованих радянською школою, донині сприймається як торжество справедливості й турботи про трудове селянство. Саме тому наукове вивчення становлення та розвитку відносин щодо реалізації продподатку, перетворення його в єдиний натуральний податок залишається актуальним і в наш час. Зазначена проблема стала об'єктом дослідження у працях П. Гай-Нижника¹, П. Денисовця та О. Єрмака², С. Корновенка й В. Лазуренка³, С. Кульчицького⁴, А. Сокола⁵ та інших.

Окремі аспекти реалізації податкової політики на регіональному рівні взагалі та на Поділлі зокрема розглядали П. Григорчук і В. Тучинський⁶, В. Василенко⁷, А. Котик⁸.

© М. П. Олійник, 2013

¹ Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). – К., 2006.

² Денисовець П. М., Єрмак О. П. Податкова політика радянської держави щодо селянства України в 1921–1929 рр. // Український історичний журнал. – 1982. – № 6. – С. 88–97.

³ Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі в період непу. – Черкаси : Ваш Дім, Видавець ПП Дикий О. О., 2004.

⁴ Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 396; його ж. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). – К. : Альтернативи, 1999. (Україна крізь віки. – Т. 11).

⁵ Сокол А. О. Становлення податкового апарату УСРР на початку нової економічної політики // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 13. – С. 205–211; його ж. Податкова політика УСРР у роки непу // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2001. – Вип. 15. – С. 163–168.

⁶ Григорчук П. С., Тучинський В. А. Податкова політика радянської влади на Поділлі на початку 20-х рр. ХХ ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. праць / за заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – 2009. – Вип. 16. – Серія : Історія. – С. 138–142.

⁷ Василенко В. Голодні лихоліття першої половини 1920-х рр. та їхній вплив на соціально-економічне становище та настрої населення Поділля // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського : зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 13. Серія : Історія. – С. 277–281.

⁸ Котик Ю. В. Діяльність радянських продподаткових органів в умовах переходу до єдиного натурального податку у 1922 році // Гілея : науковий вісник. – К. : ВІР УАН, 2012. – Вип. 59 (№ 4). – С. 87–92.

Постановка завдання. Враховуючи актуальність проблеми, ставимо за мету проаналізувати форми й методи здійснення продподаткової політики радянської влади в 1921–1923 рр. у прикордонному Поділлі, ставлення до неї подолян.

Результати дослідження. Остаточне встановлення радянської влади на Поділлі в листопаді 1920 р. супроводжувалося поширенням на нього продрозкладки. Це, як і в інших регіонах, викликало невдоволення мешканців краю та масовий повстанський рух, який у партійних і радянських документах називали “бандитським”. Зокрема, в Ямпільському повіті на початку лютого більшовики з великими труднощами придушили 15-тисячне селянське повстання, яке охопило весь повіт⁹. Весною 1921 р. у Подільській губернії діяло понад двадцять великих загонів загальною чисельністю близько 3770 повстанців¹⁰.

Заміна в березні 1921 р. продрозкладки продподатком суттєво не змінила ситуації, оскільки впровадження продподатку, розмір якого зменшувався по Україні на 28 % порівняно з розміром продрозкладки, передбачалося лише з нового врожаю. До того часу мала виконуватися продрозкладка. Крім того, спочатку продподатком мали обкладати лише зернові, але досить швидко його поширили не лише на інші культури та продукцію тваринництва, а навіть на сіно й солому¹¹. Характерно, що під час оголошення рішення про введення продподатку на Поділлі провадився місячник щодо збирання продовольства (продмісяць) шляхом “викачування” продрозкладки. На його проведення були мобілізовані партійні та профспілкові сили. До середини липня 1921 р. “на продроботу було мобілізовано 150 комуністів з губернської організації, 10 % з військових частин і 100 т.т. з Губрадпрофу”¹². Виділили три “ударних повіті: Могилівський, Новоушицький і Брацлавський, куди кинуто до 200 мобілізованих”¹³.

Одночасно із завершальними роботами зі стягнення продрозкладки партійні та радянські органи Поділля розпочали підготовку до кампанії зі збирання продподатку (продкампанії). Зокрема, з червня 1921 р., відповідно до вимог циркуляру ЦК КП(б)У № 287, вжили заходів зі зміцнення податкового інспекторського апарату з одночасним забезпеченням вимог директивних документів про те, що “старшим інспектором в районі є заступник райпродкомісара, делегований партією”¹⁴. При формуванні штату податківців у губернії зіткнулися з проблемою браку підготовлених кадрів. Так, Літинський повітвиконком скаржився на “повну відсутність бухгалтерів і спеців з податкової справи”¹⁵. Загалом з 445 податкових інспекторів у Подільській губернії на початку вересня 1921 р. було тільки 95 письмених, а напівписьмених і неписьмених – 350. Не влаштувало владу й те, що комуністів серед них нараховувалося лише 136¹⁶. Саме тому голова Подільського губвиконкому В. Порайко на початку жовтня просив надіслати в розпорядження губернії з центру “200 секретарів, справоводів, бухгалтерів”¹⁷. До того ж у незадовільному стані перебувала продовольча міліція (продміліція). Вона була забезпечена обмундируванням на 40 %, взуттям – на 65 %. Відтак охочих іти до її лав було небагато¹⁸. Тому значний обсяг роботи з “викачування” хліба виконували робітничі дружини зі збирання продподатку загальною чисельністю 2064 члени¹⁹.

⁹ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 435. – Арк. 102–104.

¹⁰ Савченко В. А. Дванадцять війн за Україну [Електронний ресурс]. – Х. : Фолио, 2006. – Режим доступу : http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/12.html.

¹¹ Див.: Гай-Нижник П. Податкова політика... – С. 197.

¹² ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 436. – Арк. 103–105.

¹³ Там само. – Спр. 412. – Арк. 7.

¹⁴ Там само. – Спр. 403. – Арк. 69–69 зв.

¹⁵ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 22 зв.

¹⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 635. – Арк. 82.

¹⁷ Там само. – Спр. 412. – Арк. 70.

¹⁸ Там само. – Спр. 635. – Арк. 84.

¹⁹ Там само.

Низький якісний склад податкових інспекторів змусив владу впродовж жовтня 1921 р. – лютого 1922 р. провести ревізію та за її підсумками “вичистити” непридатних чи неблагонадійних працівників. Щоб хоч якимось чином покращити якісний склад інспектури, ЦК КП(б)У циркуляром № 142 від 21 лютого 1922 р. вимагав від губернських комітетів: “Виявити і послати туди (в податкові органи – М.О.) на роботу всіх комуністів, які до революції працювали в фінорганах, податкових інспекторів, бухгалтерів, рахівників, їхніх помічників”²⁰. Проте виконати цю вимогу на Поділлі виявилось неможливим, про що свідчить “Інформаційний бюлетень № 2 Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР про політичне становище в губерніях України”: на середину березня 1921 р. з потрібних 229 набрали тільки 208 інспекторів²¹. Вихід із ситуації вирішили шукати через створення курсів для підготовки і перепідготовки податкових інспекторів. Упродовж 1922 р. вони здійснили три випуски інспекторів для Подільської губернії: перший – 33 особи, другий – 48, третій – 37²². Це дозволило дещо покращити якісний склад податкових інспекторів (див. табл. 1).

Таблиця 1

Якісний склад податкових інспекторів Подільської губернії станом на 19 жовтня 1922 р.²³

Назва інспектури	Кількість інспекторів	Партійність		Загальна освіта				Трудова освіта		Вік				Соціальний стан		
		Комуністи	Безпартійні	Нижча дом.	Вище почат. училище	Середня	Вища	Пройш. курси 1922 р.	Не пройш. курси	До 21 року	Від 21 до 30	Від 35 до 45	Від 45 і вище	Робітники	Селяни	Інші
Повіт. інспекторів	25	4	21	11	1	13	–	5	20	2	23	–	–	2	2	21
Ст. районних	27	9	18	7	6	10	–	6	21	1	25	1	–	4	5	18
Мол. районних	27	7	20	12	5	9	1	8	19	2	21	4	–	3	4	20
Волосних	146	43	103	83	29	32	1	98	48	5	135	5	–	24	36	85
Резервних	27	9	18	14	6	7	–	14	13	6	21	–	–	9	6	12
Всього	252	72	80	125	47	71	2	131	121	16	225	10	–	48	53	156

Не тішачи себе думкою про підтримку продкампанії селянством і з огляду на зростання масштабів повстанського руху²⁴, ЦК КП(б)У в середині липня 1921 р. “ще раз вказав” “всім губкомам на надзвичайне значення швидкого і повного збору продподатку” і запропонував: “Визнати необхідним при перших же ознаках протидії збору продподатку чи сповільнення в його внесенні негайно застосовувати самі рішучі заходи примусового характеру вводячи в волості, які впираються і поселення військові частини, негайно спрямовувати туди виїзні сесії Ревтрибуналів і найстрогіше караючи тих, які чинять опір”²⁵.

Безпосередньо продкампанія розпочалася на Поділлі 1–4 серпня 1921 р. із “реалізації авансу в рахунок продподатку”. Організаційна робота з його проведення покладалася на губернську оперативну трійку (губопертрійку) на чолі з головою губвиконкому

²⁰ Там само. – Спр. 990. – Арк. 44.

²¹ Там само. – Спр. 1276. – Арк. 11.

²² Там само. – Спр. 1179. – Арк. 32–33.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – Спр. 435. – Арк. 145–147, 153–155; ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 1.

²⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 397. – Арк. 27.

В. Порайком за участі представників фінансового та продовольчого управлінь, повітові трійки у складі голів повітового виконавчого комітету (повітвиконкому), управління банку та продовольчого комітету (продкому). Крім того, за пропозицією ЦК КП(б)У до їхнього складу вводили представників комсомольських осередків²⁶.

Вони мали проводити мобілізацію радянських службовців для продроботи. Значимо, що на рівні волосних і сільських рад мобілізація охоплювала 100 % працівників виконкомів. Усім мобілізованим на час даної роботи видавали плату і пайок²⁷. Вони повинні були разом з податковими інспекторами складати списки платників продподатку, готувати зсипні пункти для приймання зерна, провадити агітаційну роботу, за потреби застосовувати до селян нажим²⁸, тобто тиск.

Коли проведена робота давала позитивні результати, це негайно ставало предметом потужної пропагандистської кампанії, зокрема той факт, що Браїлівська волость Жмеринського повіту до 21 серпня 1921 р. майже повністю виконала завдання з внесення авансу продподатку²⁹. Особливо наголошувалося, що села Стрижівської волості Вінницького повіту Тютюнники, Дубова та Вільхова, які виконали завдання з продподатку до 1 вересня 1921 р., рішенням президії Подільського губвиконкому занесено на червону дошку. Їхні мешканці на два тижні звільнялися від гужової та трудової повинності, за винятком підвезення продподатку³⁰.

Однак збирання продподатку загалом проходило складно. Губвиконком скаржився в ЦК КП(б)У на те, що “продроботу гальмує бандитизм”³¹. З місць надходили повідомлення про випадки відмови від виконання продподатку³². У телеграмі від 4 жовтня на адресу голів повітвиконкомів голова губвиконкому В. Порайко підкреслював: “Надходження хліба на місцях іде дуже погано”, тому “Подільська губернія залишається далеко в хвості інших урожайних губерній України”. Причину цього він вбачав у тому, що “виїзні Сесії продвєтрибів на обов’язку яких лежить здійснення заходів примусу за своєю роботою не справляються і не виконують покладених на них завдань”. Відтак головам повітвиконкомів було поставлено завдання “дати негайно відповідні вказівки судам відносно їхньої роботи”³³.

З метою мобілізації селян на виконання продподатку та активізації продроботи за рішенням президії губвиконкому від 27 вересня 1921 р. з 8 жовтня на Поділлі проводився продподатковий десятиденник. Були затверджені “уповноважені губвиконкому, губпаркому та губпродвідділу з проведення 10-денника”³⁴. Вони повинні були очолити створювані в повітах оперативні податкові трійки. До них мали також входити голови повітвиконкомів і повітовий продкомісар. Одночасно слід було створити волосні п’ятірки під головуванням уповноваженого від повітової трійки та за членства голови волвиконкому, голови волкомнезаму, волподаткового інспектора й волвоєнкама. У наказах про створення повітових трійок підкреслювалося, що всі розпорядження повіт- і волтрійок є “обов’язковими до негайного та точного виконання”, що військові частини зобов’язані брати участь у продкампанії та негайно виконувати всі їхні розпорядження³⁵.

Крім того, президія губвиконкому доручила губопертрійці “вияснити питання з планомірним і найбільш радикальним використанням збройної сили впродовж десятиденника”. Одночасно голова губвиконкому В. Порайко звернувся по прямому проводу до секретаря

²⁶ Там само. – Спр. 604. – Арк. 44.

²⁷ ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк. 1, 79; Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 6 зв.

²⁸ ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 49. – Арк. 5–5 зв.

²⁹ Там само. – Спр. 43. – Арк. 1

³⁰ Там само. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 18 зв.

³¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 436. – Арк. 121–122.

³² ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 48. – Арк. 22 зв.

³³ Там само. – Спр. 34. – Арк. 3.

³⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 19.

³⁵ Там само. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк. 182.

ЦК КП(б)У С. Косіора з проханням надіслати порожняк, оскільки “через відсутність порожніх вагонів є загроза зупинення прийому хліба”³⁶.

Привертає увагу те, що, як і у випадку з виконанням авансових внесків з продподатку, активно популяризувалися досягнення в ході десятиденника. Так, с. Литки Деражнянської волості Летичівського повіту президія губвиконкому 20 жовтня занесла “на червону дошку за виконання в 4-х денний строк всіх видів податку”³⁷. Однак ні пільги за своєчасну здачу продподатку, ні занесення на червону дошку не змогли переконати селян у необхідності його виконання.

Навпаки, як зазначалося в “Бюлетені секретно-інформаційного відділу РНК УСРР” № 210 р. від 16 листопада 1921 р.: “Селянство Поділля вже на початку жовтня виявило свої симпатії до петлюрівського повстанства. Посилений збір продподатку, тривалий постій частин Червоної Армії, який лягав важким тягарем на селянство, озлоблення систематичними крадіжками та грабежами червоноармійців, і дуже сильна петлюрівська агітація – все це сприяло створенню в селах антирадянських настроїв. 14 жовтня в Проскурівському повіті вибухнуло перше селянське повстання: селяни с. Вихрівка вчинили збройний опір продзагону”. Слідом за ним, “між 28 і 30 жовтням, вибухнула низка повстань в Проскурівському та Кам’янецькому повітах”³⁸, зокрема в селах Зіньків, Савинці, Чернокозинці³⁹. Крім того, активно діяли повстанські загони під проводом отаманів Орла (Я. Гальчевського), Хмари (С. Харченка), І. Худяка, С. Заболотного⁴⁰ та інших. Збір продподатків в охоплених повстаннями районах припинився⁴¹.

У відповідь влада вдалася до репресій. Так, у Брацлавському повіті в жовтні 1921 р. було запроваджено в трьох волостях кругову поруку та введено військові підрозділи. Це дозволило дещо зменшити масштаби “розгулу бандитизму”⁴².

Однак виконати план збирання продподатку протягом жовтня не вдалося. Тому було поставлено завдання будь-якою ціною виконати його до 7-го листопада. Для цього “мобілізувалися всі відповідальні, партійні та радянські працівники та, – як у Жмеринському повіті, – кидалися в повіт у якості волосних уповноважених чи просто продпрацівників”⁴³. Проте на збирання продподатку серйозно впливало “пересування банд, яке створювало тривожні настрої як серед селян, так і в лавах самих продпрацівників”. Відтак, мабуть для заспокоєння (чи залякування?) селян “використовувалася військова сила для демонстрації”⁴⁴. Паралельно з такою “демонстрацією” в жовтні почали проводити виїзні сесії революційного трибуналу (ревтрибу), рішення якого мали “величезний моральний вплив на селян”⁴⁵.

Загалом, проведення десятиденника та мобілізація всіх сил на продроботу дозволили відрапортувати, що станом на 10 листопада 1921 р. в Подільській губернії зібрано 6,3 млн пудів хліба, або 39,2 % від плану. Для порівняння: в Київській та Волинській губерніях, де повстанський рух був суттєво меншим, зібрали відповідно 10,1 млн пудів, або 77,8 %, та 5,6 млн пудів або 79,8 %⁴⁶. І це при тому, що Поділля розглядалося як “найважливіша в продовольчому плані губернія України”⁴⁷. Не випадково план продподатку з урожаю 1921 р. для Поділля був найбільшим в Україні – 16 млн пудів. Другий за розмірами план встановлювався для Київської та Полтавської губерній обсягом 13 млн пудів⁴⁸.

³⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 412. – Арк. 70.

³⁷ ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 1. – Спр. 200. – Арк. 23 зв.

³⁸ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 616. – Арк. 149.

³⁹ Див.: Політекономічний опис Проскурівської округи за даними 1930 року / автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. – Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2010. – С. 40, 52, 57.

⁴⁰ ДАХМО. – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 22; ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 624. – Арк. 260–288.

⁴¹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 616. – Арк. 149.

⁴² ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 80.

⁴³ Там само. – Спр. 43. – Арк. 87.

⁴⁴ Там само. – Спр. 43. – Арк. 87, 95 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк. 87.

⁴⁶ Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. – С. 62.

⁴⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 398. – Арк. 77.

⁴⁸ Там само. – Спр. 397. – Арк. 108.

Суттєвою проблемою для збирачів продподатку з листопада 1921 р. стало приховування селянами землі, оскільки саме від розмірів наділу визначався обсяг продподатку. Відтак розгорнулася “жорстока боротьба з приховуванням землі”⁴⁹. Повітвиконкоми, як Жмеринський, надіслали волвиконкомам циркуляри з вимогою розгорнути агітацію проти приховування землі, провести в кожному селі сходи, на яких попередити про відповідальність за приховування землі, мобілізувати незаможників на стеження за діями куркулів і при виявленні фактів приховування ними землі вилучати її на користь незаможників⁵⁰. З 26 листопада 1921 р. оголошувався десятиденник добровільної реєстрації прихованої землі. Обіцяли, що тим селянам, які добровільно зроблять це, покарання не буде. До всіх інших застосують суд ревтрибуналу. Винні будуть покарані “строго і безжално, як вороги трудового народу”⁵¹.

Як наслідок, уже в середині грудня 1921 р. у політичному зведенні Наркомату продовольства (Наркомпроду) УСРР зазначалося, що “після вживання репресивних заходів Ревтрибу масове приховування землі відсутнє”⁵². Разом з тим насильницькі дії влади викликали невдоволення селян. У кінці грудня 1921 р. у бюлетені № 21 інформаційного відділу Кам’янецької прикордонної надзвичайної комісії про політичний стан у повіті зазначалося: “Надходять скарги на надто круті заходи, які застосовували до несправних платників у вигляді конфіскації майна тощо”, – а в с. Брага на своєму сході навіть “оголосили продагентам, які прибули в село для збору залишків податку, що продподатку більше не дадуть”⁵³. На цьому фоні дисонують повідомлення, що у “Вінницькому повіті продподаток охоче виконують середняки, ухиляється біднота, в Брацлавському – масових ухилянь немає, в інших повітах – податок виконується задовільно”⁵⁴.

Зазначимо, що коли селяни пробували продати хліб до виконання продподатку, то у Вінницькому повіті в них за відсутності продовольчого паспорта (продпаспорт – документ, в якому робився запис про виконання продподатку. – М. О.) відбирали зерно; в Брацлавському – встановили норми привозу на базар, за виконанням яких слідкувала міліція; в Жмеринському – безпаспортних переслідувала міліція; а в Ольгопільському – закрили базари. Крім того, для “викачування” продподатку “збройна сила застосовується в Могилівському, Жмеринському і для демонстрації у Вінницькому повітах”⁵⁵.

Ефективність усіх цих заходів і справжній вплив повстанського руху на хід продкампанії відображено в табл. 2 (дані щодо Кам’янецького повіту відсутні в документі. – М. О.):

Таблиця 2

Відсоток виконання продподатку по повітах станом на 30 грудня 1921 р.⁵⁶

Повіт	Хліб	М’ясо	Об’ємфураж
Брацлавський	62,5	–	11,3
Вінницький	52,5	2,4	13,0
Гайсинський	17,1	0,4	–
Жмеринський	45,4	–	–
Летичівський	17,4	9,6	6
Літинський	43,6	1,3	6,4
Могилівський	40,9	–	14,7
Ольгопільський	34,6	7	13,4
Проскурівський	34,4	3,4	29,4
Ушицький	24,8	9,7	5,1
Ямпільський	6,2	29,3	18,1

⁴⁹ ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 43. – Арк. 97.

⁵⁰ Там само. – Арк. 243.

⁵¹ Там само. – Арк. 120 зв.

⁵² ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 635. – Арк. 115.

⁵³ Поділля та Південно-Східна Волинь у перші роки радянської влади (в документах та матеріалах) / автор-упорядник, передмова, коментарі М. П. Олійник. – Хмельницький : ХНУ, 2008. – С. 35–36.

⁵⁴ ЦДАГО – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 635. – Арк. 114–115.

⁵⁵ Там само. – Арк. 115–116.

⁵⁶ Там само. – Арк. 136.

На фоні таких провальних показників дивно, що в грудні 1921 р. Центральне статистичне управління Росії збільшило завдання з продподатку для Поділля до 16 756 000 пудів хліба⁵⁷. Наркомпрод формально незалежної УСРР скоригував його, визначивши “максимальний розпис – 16 500 тис. пудів, реальний – 15 200 тис. пудів⁵⁸. Загалом, за період з 1 серпня 1921 р. до 15 січня 1922 р. на Поділлі було зібрано 10 636 400 пудів зернохліба. Більше зібрали лише в Київській губернії – 11 297 600 пудів⁵⁹. Проте в “Доповідній записці В. І. Леніну, Політбюро ЦК РКП(б) про збирання хліба в Україні” наводилися запевнення керівництва Подільської губернії, що воно “розраховує ще дозбирати до загального обсягу 15 млн. пудів”⁶⁰.

Виконуючи дану обіцянку, губпарком і губвиконком вкотре оголосили “головною роботою – продподаткову”. На її проведення мобілізували понад 50 % членів повітових партійних організацій і 100 % членів сільських партосередків. У Брацлавському повіті партком мобілізував на продроботу всіх членів партії та всіх членів профспілок. Проте збирання продподатку проходило, як і раніше, з великими труднощами. Станом на 1 лютого 1922 р. вдалося зібрати лише 11,5 млн пудів. Лише Ямпільський і Новоушицький повіти виконали план на 100 %⁶¹. Цьому сприяло застосування практики “вилучення всього належного з приховувачів землі продподатку колективним порядком”⁶². На думку широкого пленуму Кам’янець-Подільського повітвиконкому (20–21 лютого 1922 р.), “цілком задовольняючим є спосіб реалізації продподатку за поточну землю через колективне обложення є воно розумним і доцільним”⁶³. Одночасно, за вже усталеною традицією, “волості 1) Довжоцьку, 2) Балинську, 3) Циківську, як перших закінчивших продподаток у 100 відсотків без всякого оружного натиску з боку влади занести на Червону дошку”. Крім того, пленум запропонував нагородити ці волості, “тобто продп’ятірки, голівів волвиконкомів та секретарів комгуртків”⁶⁴. Зазначимо, що нелегкою справою було вивезти зібраний продподаток. Постійною проблемою була відсутність вагонів. 26 січня 1922 р. губопертрійка вкотре надіслала телеграму голові РНК Х. Раковському зі скаргою на “відсутність порожняка, накопичення хліба під відкритим небом на станціях Дунаївці та Балин і вимогою негайно перекинути порожняк на Жмеринський напрямом 70, Гречанський 30 з тим, щоб дати можливість відвантажувати 100 вагонів щодоби”⁶⁵. Коли ж вагони надходили, то часто вони були “сирі, з землею, гноєм, котрі чистити і просушувати треба”⁶⁶.

Упродовж лютого план на 100 % виконав і Жмеринський повіт. Для заохочення інших губвиконком порушив клопотання про нагородження Ямпільського та Новоушицького повітів Червоними прапорами. “Слабкими” повітами в продроботі вважалися: Літинський, Летичівський, Гайсинський і Ольгопільський. Туди було кинуте “ударні групи мобілізованих товаришів, організовані Сесії Ревтрибу та послано військові частини”. Посилили виявлення прихованої землі. Зокрема, в Хмільницькій волості Літинського повіту було знайдено до 6000 десятин⁶⁷. Занепокоєння у влади викликало те, що “деякі сільради інертно ставляться до продподаткової кампанії”⁶⁸.

Проте, незважаючи на всі зусилля влади, до початку посівної кампанії 1922 р. на Поділлі вдалося зібрати 13,197 млн пудів продподатку⁶⁹. Це становило 79,98 % від максимального

⁵⁷ Там само. – Спр. 981. – Арк. 2.

⁵⁸ Там само. – Спр. 397. – Арк. 117.

⁵⁹ Там само. – Арк. 117; спр. 981. – Арк. 16.

⁶⁰ Там само. – Спр. 981. – Арк. 2.

⁶¹ Там само. – Спр. 1175. – Арк. 3.

⁶² ДАХМО. – Ф. 1010. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 179 зв.

⁶³ Там само. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 8 зв.

⁶⁴ Там само. – Арк. 8 зв. –9.

⁶⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1179. – Арк. 16–16 зв.

⁶⁶ ДАХМО. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 20–20 зв.

⁶⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1175. – Арк. 3, 14.

⁶⁸ Там само. – Спр. 1276. – Арк. 3, 11.

⁶⁹ Там само. – Спр. 1282. – Арк. 110.

розпису та 86,82 % від реального. Щоб не втратити базу для наступного оподаткування та показати селянам “справедливий” характер радянської влади, на період весняних польових робіт були звільнені засуджені за несплату продподатку – з умовою сплати заборгованості у подальшому. Опісля, відповідно до постанови ВУЦВК від 13 вересня 1922 р., було юридично припинено його подальше збирання з відтермінуванням сплати боргових зобов’язань на наступний рік⁷⁰. Рішенням податкової секції губернського продовольчого комітету від 2 лютого 1923 р. “з огляду на адміністративно-територіальну ломку губернії, її економічний стан, а також неточне та незначне виявлення індивідуальних недоїмщиків” недоїмку 1921–1922 рр. взагалі припинили стягувати, навіть номінально⁷¹.

Крім того, було проаналізовано причини невдалої продподаткової роботи. Насамперед, 17 березня 1922 р. Декретом ВУЦВК і РНК УСРР “Про єдиний натуральний податок на продукти сільського господарства на 1922–1923 рік” п’ятнадцять видів податків на продукти об’єднали в один натуральний податок з шістьма видами природи: зерновий хліб, олійне насіння, картопля, сіно, м’ясо, масло. Об’єктом оподаткування визначалася корисна земля та середня продуктивність господарства. Податок нараховувався в єдиній ваговій мірі – пудах жита чи пшениці з переведенням інших продуктів у них за коефіцієнтами⁷². Ще 20 травня 1921 р. Наркомпрод роз’яснив, що вони “встановлюються на підставі даних оцінок на ринку впродовж останніх трьох місяців з таким розрахунком, щоб державний еквівалент був вище ринкового на 10 %, що слугує для держави важливим стимулом конкуренції з вільним ринком”. За своєчасне виконання продподатку його розмір зменшувався на 10 %⁷³.

Враховуючи досвід продкампанії 1921–1922 рр. щодо ролі військових частин у ній, 7 червня 1922 р. ВУЦВК своєю постановою затвердив “Інструкцію по проведенню єдиного натурподатку”. Її 233-й параграф унормовував “застосування військової сили при масовому ухилянні населення від внесення продподатку”. Спеціально підкреслювалося, що червоноармійці розташовуються на постій лише в помешканнях селян, які ще не виконали податку, вони ж повинні були своїм коштом утримувати постояльців за нормами червоноармійського пайка та забезпечувати їх продуктами на дорогу до місць базування після виконання продподатку. Наголошувалося, що начальники загонів зобов’язані “не допускати виникнення обивательських відносин червоноармійців з населенням”⁷⁴.

Зазначимо, що, як і передбачав Декрет “Про єдиний натурподаток”, його розміри були визначені для Поділля майже своєчасно – в ході жнив, у липні 1922 р. Причому меншим, ніж раніше, розміром – 11 млн 150 тис. пудів. Проте в грудні Наркомпрод збільшив його до 11 млн 500 тис. пудів⁷⁵. Отримавши завдання, місцеві органи влади, як, наприклад, Кам’янецький повітвиконком 30 липня (див. табл. 3), “розписали” його за податковими районами, на які для зручності стягування натурподатку поділили повіти.

Складання продподаткових списків загалом проходило організовано. Як доповідав губвиконком у Податкове управління (Податуправ) Наркомпроду УСРР, станом на 10 червня 1922 р.: “Роботу виконано по губернії на 90 %, за винятком Ольгопільського, Летичівського і Літинського повітів, де діють банди”⁷⁶. З 20 липня розпочалася масова агітаційна кампанія, а 10 серпня – безпосередньо збирання нового натурподатку⁷⁷. При цьому в політичних зведеннях Податуправу Наркомпроду відзначалося “халатне ставлення сільрад і волвиконкомів до продподаткампанії з причин слабкості апарату”⁷⁸. Негативно впливали на проведення продподаткової кампанії зловживання представників влади. Так,

⁷⁰ Котик Ю. В. Діяльність радянських продподаткових органів... – С. 87–88.

⁷¹ ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 28.

⁷² Котик Ю. В. Діяльність радянських продподаткових органів... – С. 87–88; Корновенко С. В., Лазуренко В. М. Село. Хліб. Гроші. – С. 73.

⁷³ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 850. – Арк. 49.

⁷⁴ ДАХМО. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 119–119 зв.

⁷⁵ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1175. – Арк. 131 зв.

⁷⁶ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1282. – Арк. 23.

⁷⁷ Там само. – Спр. 1175. – Арк. 64.

⁷⁸ Там само. – Спр. 1282. – Арк. 36.

голова Баговецького волвиконкому “тов. Сидоренко багато арештовує громадян бідняків, ходив з дому в дім і находив у бідняків по 1–2 пуди хліба і починав кричати, ругатись і погрожувати нагайкою біднякам і говорити що через якщо не віддаш останній хліб то я тебе провчу”⁷⁹. Голова ж сільради с. Савинець Кам’янецького повіту “Давид Майковський здійснював махінації з продподатком, які дали йому 1600 пудів лишнього хліба і змогу розпочати будівництво двохповерхового будинку та мати 18 моргів землі, а платити лише за чотири”⁸⁰. Крім того, “більшість відповідальних робітників і взагалі робітники по стягненню податку, – зазначалося в обіжнику Кам’янецького повітвиконкому 27 липня 1922 р., – до населення відносяться погано”⁸¹. Зазначимо, що такі прояви, принаймні публічно, засуджувалися владою, а винних обіцяли притягувати “до суворої відповідальності”⁸².

Таблиця 3

Встановлення розмірів натурального податку на Кам’яниччині⁸³

Назва району	Кількість господарств	Кількість обкладеної землі	Число їдоків	Оклад податку в житніх пудах
Кам’янецький	33 137	102 344	128 405	471 285
Балинський	12 614	48 048	54 391	254 942
Городоцький	16 305	59 041	70 604	328 817
Всього:	62 057	209 433	2 534 000	1 055 044
б) Про відсоткове збирання культур по районах			б) Затвердити слідуюче відсоткове збирання єдиного натурподатку по районах	
	Кам’янецький р-н	Балинський р-н	Городоцький р-н	
Пшениці	15%	15%	19%	
Жита	27%	27.5%	30%	
Вівса	10	12	8.9	
Ячменю	7	9	6	
Гречки	4	7	9	
Кукурудзи	11	10	11	
Фасолі	7	10	11	
Олійом-сем’ян	0.1	0.08	0.1	
Картоплі	2.4	0.5	1	
Говядини	14	15.96	12	
Сала	2	2.5	2	
Сіна	0.5	0.5	1	

⁷⁹ Поділля та Південно-Східна Волинь... – С. 123.

⁸⁰ Там само – С. 147.

⁸¹ ДАХМО. – Ф. 336. – Оп. 1. – Спр. 124. – Арк. 53.

⁸² Там само.

⁸³ Поділля та Південно-Східна Волинь... – С. 146

Однак загалом збирання єдиного натурподатку розпочалося успішно. Губвиконком з радістю доповідав, що “1 вересня Дзигівська волость Ямпільського повіту вже виконала план і була занесена на Червону дошку”⁸⁴. Коли ж виникали затримки зі збиранням натурподатку, влада вдавалася до репресій. Так, Новоушицька повітова військова нарада на своєму засіданні 12 вересня 1922 р., протокол № 32, розглядаючи питання “Про виділення в/ч по викачці продподатку”, ухвалила: “Просити Начповітдільниці виділити одну сотню козаків у Мукарівську волость, яка явно впирається у виконанні продподатку. Назначеній сотні видати мандат згідно інструкції Наркомпрода. Сотні довольствуватись за рахунок платників”⁸⁵.

Позитивний для влади хід продкампанії проти попередньої зумовлювався придушенням до кінця вересня 1922 р. масового повстанського руху на Поділлі та витісненням великих загонів за кордон. Крім того, у випадках пасивності сільрад і волвиконкомів до них безжально застосовували адміністративні та судові репресії, за несумлінне ставлення до стягнення податку передавали до суду членів волвиконкомів і сільрад. Такі випадки були в Брацлавському, Ольгопільському, Ямпільському та Літинському повітах. Аналогічні дії застосовувалися також до селян-боржників у Вінницькому, Ямпільському, Кам’янецькому та Ольгопільському повітах. Загалом, станом на 1 січня 1923 р. народні суди та революційні трибунали “розглянули 1982 справи та винесли 1303 адміністративних покарання, серед яких переважали арешт майна та взяття під варту порушника”⁸⁶. Крім того, широко застосовувалася збройна сила в Гайсинському, Жмеринському, Брацлавському, Могилівському, Ольгопільському, Літинському, Ушицькому повітах. Тобто у семи з дванадцяти повітів⁸⁷.

Ужиті заходи дали бажані результати. Як зазначалося у звіті від 30 грудня 1922 р. Кам’янець-Подільського повітвиконкому: “За винятком деяких волостей надходження продподатку проходить досить успішно, щодо інших були вжиті репресії судового та карального характеру (передача суду Трибуналу, введення загонів тощо)”. Разом з тим зверталася увага на те, що “дії загонів по викачуванню продподатку супроводжувались масовими безчинствами і викликали не лише невдоволення, але й бродіння серед селянства”⁸⁸.

Загалом, до 5 січня 1923 р. на Поділлі було зібрано 11 млн пудів натурального податку, що становило 95,65 % збільшеного плану⁸⁹. Невиконання плану оформлялося як “недоїмка”. На селян, які відмовлялися її погашати, складали акти, описували майно на суму недоїмки та передавали до суду⁹⁰. За рішенням податкової секції губпродкому від 2 лютого 1923 р. всі заборгованості потрібно було погасити до 15 лютого, застосувавши “посилений нажим”. Для осіб, які після всіх заходів впливу все ж не зможуть погасити недоїмку, рішенням продовольчої секції нарсуду її слід було перенести на наступну податкову кампанію. Списки “злісних неплатників”, які мали великі земельні наділи, після 15 лютого мали “передавати на висновок губпродкому для притягнення до судової відповідальності”⁹¹.

Після 15 лютого 1923 р. у зв’язку з проведенням адміністративно-територіальної реформи та реорганізацією в її рамках податкових органів продподаткова робота практично припинилася⁹². Отримана “передішка” у збиранні податків дозволила проаналізувати досвід попередніх продподаткових кампаній. Результатом став Декрет ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 10 травня 1923 р. “Про запровадження єдиного сільськогосподарського податку”. Він передбачав з 1 жовтня 1923 р. уніфікацію всіх податків, доведення до селянина заздалегідь остаточної норми податку; заборону встановлення будь-яких інших податків. Крім того, єдиний сільгосподаток мав стягуватися порівну в натуральній та грошовій формі, а з 1 січня 1924 р. лише в грошовій. Особливості впровадження та дії цього податку на Поділлі потребують спеціального дослідження.

⁸⁴ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1175. – Арк. 83.

⁸⁵ Поділля та Південно-Східна Волинь... – С. 171.

⁸⁶ Котик Ю. В. Діяльність радянських продподаткових органів... – С. 91.

⁸⁷ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1282. – Арк. 36–66.

⁸⁸ Поділля та Південно-Східна Волинь... – С. 215.

⁸⁹ ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1175. – Арк. 131 зв.

⁹⁰ ДАХМО. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 100. – Арк. 86.

⁹¹ ДАВО. – Ф. 925. – Оп. 2. – Спр. 1286. – Арк. 28.

⁹² Там само. – Арк. 29.

Висновки. Таким чином, можемо зробити висновок, що заміна продрозкладки продподатком, як вимушений захід, суттєво не вплинув ні на способи його збирання, ні на сприйняття селянством продподаткової політики радянської влади на Поділлі. Проявом цього став наймасовіший та найтриваліший в Україні повстанський рух. Саме опір селян не дав змоги виконати план з продподатку 1921 р. Зробивши висновки з невдач, влада, запровадивши в 1922 р. єдиний натурподаток, змогла провести достатньо ефективну пропагандистську та організаторську роботу зі збирання даного податку. Рішуче і безжально припинялися будь-які спроби чинити цьому опір, досить ефективно застосовувалися народні суди та революційні трибунали, військова сили. Разом з тим широко використовувався “пряник” для заохочення своєчасного виконання податку у вигляді занесення на червону дошку та нагородження Червоним прапором. Загалом селяни, залякані масовим терором і не маючи реальних способів уникнути податкового тиску, змушені були підкоритися владі.